

Zbigniew KLIMIUK

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa, Polska

Struktura i obroty handlowe między RFN a ZSRR w latach 70. XX w. jako przejaw postępującego spowolnienia i kryzysu gospodarczego Związku Radzieckiego

The Structure and Trade Turnover of Germany-USSR in the 1970s as a Symptom of the Progressive Slowdown and Economic Crisis of the Soviet Union

• **Abstrakt** •

Autor analizuje ewolucję wymiany handlowej między RFN a Związkiem Radzieckim. W latach 70. XX w. nastąpiła jakościowa zmiana charakteru współpracy między obu krajami wywołana częściowym otwarciem ZSRR na kontakty gospodarcze z krajami zachodnimi (głównie z krajami należącymi do EWG). Charakteryzowała się ona rozwojem nowych form powiązań, które nie pomniejszyły jednak znaczenia tradycyjnej wymiany handlowej. Wymiana towarowa była nadal składnikiem organicznym każdej formy stosunków gospodarczych, w której materializowały się wszystkie inne płaszczyzny współpracy. Rozwój handlu zagranicznego tworzył przesłanki dla bardziej zaawansowanego współdziałania wraz z pogłębieniem międzynarodowego podziału pracy. Z kolei rozwój nowych form współpracy oddziaływał na dynamikę i strukturę wymiany towarowej oraz powodował jej zmiany jakościowe. Analiza wielkości i struktury wymiany handlowej Związku Radzieckiego, szczególnie z krajami wysoko rozwiniętymi, pozwala odpowiedzieć na pytanie, w jakim kierunku ewoluowała jego

• **Abstract** •

The author analyzes the evolution of trade exchange between West Germany and the Soviet Union. In the 1970s, there was a qualitative change in the nature of cooperation between the two countries, caused by the partial opening of the USSR to increasing economic contacts with Western countries (mainly with EEC countries). It was characterized by the development of new forms of ties, which, however, did not diminish the importance of traditional trade. Commodity exchange was still an organic component of every form of economic relationship, in which all other areas of cooperation materialized. The development of foreign trade created conditions for more advanced cooperation along with the deepening of the international division of labor. On the other hand, the development of new forms of cooperation influenced the dynamics and structure of commodity exchange and caused its qualitative changes. The analysis of the size and structure of the Soviet Union's trade exchange, especially with highly developed countries, allows us to answer the questions in which direction its economic

sytuacja gospodarcza oraz jaki charakter przybrały ówczesne trendy rozwojowe. W latach 70. podjęto próbę ratowania coraz bardziej nieefektywnego systemu nakazowo-rozdzielczego w ZSRR poprzez import kapitału (kredyty, pożyczki, inwestycje bezpośrednie) i technologii z Zachodu. Źródłem spłat kapitałów obcych oraz importu inwestycyjnego stał się eksport surowców (szczególnie ropy naftowej i gazu), będący efektem znacznego zwiększenia ich wydobycia. W wyniku prowadzonej polityki ZSRR stawał się w coraz większym stopniu krajem surowcowym i zapleczem ich dostaw do krajów wysoko rozwiniętych, w tym przede wszystkim do RFN. Artykuł powstał na podstawie studiów literaturowych oraz analiz statystycznych. Ma charakter analityczny.

Słowa kluczowe: RFN; Związek Radziecki; wymiana handlowa; struktura eksportu i importu; surowce; EWG; polityka handlowa

situation evolved and what nature and tendencies were adopted by the then development trends. The 1970s showed an attempt to save the increasingly ineffective command-and-distribution system in the USSR by importing capital (credits, loans, direct investments) and technology from the West. The source of repayment of foreign capital and investment imports was the export of raw materials (especially oil and gas), which was the result of a significant increase in their extraction. As a result of the policy pursued, the USSR was becoming more and more a resource country and a base for their supplies for highly developed countries, including, in particular, West Germany. The article is based on literature studies and statistical analyzes. It is analytical in nature.

Keywords: West Germany; Soviet Union; trade exchange; export and import structure; raw materials; EEC; trade policy

Wstęp

Wymiana handlowa stanowiła w latach 70. XX w. tradycyjnie główny składnik międzynarodowej współpracy gospodarczej. Od zwiększenia wolumenu handlu i jego efektywności, a także od poprawy struktury obrotów zależały w dużym stopniu perspektywy rozszerzenia stosunków gospodarczych między krajami. Lata 70. XX w., kiedy nastąpiła jakościowa zmiana charakteru współpracy RFN ze Związkiem Radzieckim wywołana częściowym otwarciem ZSRR na kontakty z krajami zachodnimi (głównie EWG, w tym przede wszystkim RFN), charakteryzowały się rozwojem nowych form powiązań, które nie pomniejszyły jednak znaczenia tradycyjnej wymiany handlowej. Wymiana towarowa była bowiem nadal składnikiem organicznym każdej formy stosunków gospodarczych, w której materializowały się wszystkie płaszczyzny współpracy. Rozwój handlu zagranicznego tworzył przesłanki dla bardziej kompleksowych i głębszych form stosunków wraz z pogłębieniem międzynarodowego podziału pracy (Krueger, 1978). Z kolei rozwój nowych form współpracy oddziaływał na dynamikę i strukturę wymiany towarowej oraz powodował jej zmiany jakościowe (Dobroczyński, Stefanowicz, 1981). Analiza wielkości i struktury wymiany handlowej Związku Radzieckiego, szczególnie z krajami wysoko rozwiniętymi, pozwala odpowiedzieć na pytanie, w jakim kierunku ewoluowała jego sytuacja gospodarcza oraz jaki charakter przybrały ówczesne trendy

rozwojowe. W latach 70. podjęto próbę ratowania coraz bardziej nieefektywnego systemu nakazowo-rozdzielczego w ZSRR poprzez import kapitału (kredyty, pożyczki, inwestycje bezpośrednie) i technologii. Źródłem spłat kapitałów obcych oraz importu inwestycyjnego stała się coraz bardziej brutalna eksploatacja surowców (szczególnie ropy naftowej i gazu) połączona z ich eksportem (Gustafson, 2014, s. 10–15). W wyniku prowadzenia takiej polityki ZSRR stawał się w coraz większym stopniu krajem surowcowym i zapleczem ich dostaw do krajów wysoko rozwiniętych, m.in. RFN. W tej sytuacji perspektywy rozwojowe tego kraju w sensie ich intensywności i dynamiki stanęły pod dużym znakiem zapytania. Jego rozpad, nie był więc przypadkiem, lecz wynikiem długookresowego trendu. Po rozpadzie Związku Radzieckiego w 1991 r. produkcja i zużycie energii w Rosji znacznie się obniżyły. Największe spadki w okresie poradzieckim następowały w pierwszych pięciu latach (1992–1996). W 1997 r. produkcja ropy zaczęła się zwiększać i nadal systematycznie wzrastała przy niewielkich spadkach aż do 2019 r. W tym samym czasie jej wykorzystanie utrzymywało się poniżej poziomów późnego ZSRR. Pogłębiło to lukę między produkcją a jej zużyciem i pozostawiło więcej ropy na eksport. Nadwyżka wydobytej ropy naftowej osiągnęła najwyższy poziom w historii w 2019 r. Produkcja i zużycie gazu ziemnego nie obniżyły się tak bardzo (jak ropy), ale też nie nastąpił znaczny ich wzrost w ostatnich latach. Różnica między podażą a popytem na gaz ziemny utrzymuje się w Rosji na stosunkowo stałym poziomie od 1991 r.

Wielkość i dynamika obrotów handlowych

ZSRR był największym partnerem handlowym RFN w bloku państw komunistycznych (Lenz, 1979). Rynek wschodni stanowił tradycyjny obszar ekspansji niemieckiej. Już przed I wojną światową duże firmy Zagłębia Ruhry (Otto Wolf, Mannesmann, Klockner) prowadziły aktywny handel z Rosją carską, a po jej zakończeniu mimo różnic ustrojowych wymiana handlowa była kontynuowana. W latach wielkiego kryzysu na przełomie lat 20. i 30. XX w. eksport do Związku Radzieckiego hamował spadek produkcji przemysłowej Niemiec. W 1932 r. eksport do ZSRR stanowił 10,9% eksportu na rynki krajów europejskich (Tomala, 1979, s. 175). Dopiero w latach 1932–1938 handel z ZSRR ze względów politycznych się zmniejszył.

Po II wojnie światowej (w warunkach „zimnej wojny”) wymiana handlowa była podstawową formą współpracy między krajami o odmiennych systemach społeczno-gospodarczych. Jako forma najprostsza była jedyną możliwą do przyjęcia. Jej cechy charakterystyczne, a mianowicie niewielkie dostawy i krótkie okresy, w których

Tabela 1. Wielkość obrotów towarowych ZSRR–RFN w poszczególnych latach (w mln DM)

Lata	Import	Eksport
1952	16,6	0,6
1955	150,9	112,0
1960	672,5	778,1
1965	1100,6	586,2
1970	1253,5	1546,5
1975	3240,2	6948,2
1980	7517,4	7943,2

Źródło: Aussenhandel Reihe II, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden 1961, 1981.

Tabela 2. Średnioroczne tempo wzrostu obrotów RFN–ZSRR

Lata	Import	Eksport	Obroty
1952–1960	58,8	89,7	74,3
1960–1965	10,3	–10,5	–0,1
1965–1970	2,6	21,4	12,0
1970–1975	20,9	35,0	28,0
1975–1980	18,3	2,7	10,5

Źródło: obliczenia własne na podstawie Aussenhandel Reihe II za odpowiednie lata.

następowała zapłata, nie wywoływały specjalnych problemów prawnych i organizacyjnych. Mimo nierozwiązanych kwestii politycznych między stronami stosunki te były rozwijane nadal.

Tradycje handlu wzajemnego oraz niski pułap wyjściowy spowodowały, że w pierwszych latach istnienia RFN (po 1949 r.) obroty ze Związkiem Radzieckim miały najwyższą dynamikę w całym okresie powojennym. W latach 1952–1960 import wzrastał rocznie średnio o 58,8%, a eksport aż o 89,7%. Mimo że do 1958 r. osiągnięto tak wysokie tempo wzrostu, wymiana handlowa sprowadzała się do sporadycznie zawieranych transakcji między firmami zachodnioniemieckimi a radzieckimi przedsiębiorstwami handlu zagranicznego. Ułatwieniem w rozwoju kontaktów gospodarczych stało się nawiązanie w 1955 r. stosunków dyplomatycznych między obu krajami. W 1958 r. zawarto pierwsze porozumienia handlowe. Na rozwój współpracy międzynarodowej duży wpływ miała także atmosfera polityczna. Jej pochodną było bowiem funkcjonowanie odpowiednich ram organizacyjno-prawnych oraz polityka handlowa. Racje ideologiczno-strategiczne leżały u podstaw nałożenia embarga na eksport szeregu towarów do ZSRR. Przykładowo w 1963 r. rząd chadecki CDU/CSU przeforsował w Bundestagu decyzję o zerwaniu kontraktu na dostawę rur o dużym przekroju (Standke, 1968, s. 24–57). Z tych samych powodów rząd RFN

nie chciał udzielić gwarancji eksportowych firmom niemieckim pragnącym nawiązać współpracę z radzieckimi przedsiębiorstwami handlu zagranicznego, które były powszechnie wykorzystywane w handlu światowym (Rosati, 1989). Względy polityczne górowały nad potencjalnymi korzyściami gospodarczymi. Dobra sytuacja ekonomiczna w tym czasie (okres „cudu gospodarczego”) ułatwiała taki kierunek polityki rządu RFN. Przed II wojną światową do handlu wschodniego skłaniały trudności dewizowe III Rzeszy, gdyż import z krajów Europy Środkowo-Wschodniej mógł być opłacany i finansowany własnymi wyrobami (Jankowiak, 1960, s. 131–156). Po wojnie czynnik ten początkowo przestał mieć znaczenie. W latach 60. nastąpiło więc znaczne osłabienie dynamiki obrotów. W 1966 r. eksport był bezwzględnie niższy niż w 1960 r. Od 1967 r. eksport znów wzrastał wraz z pewną poprawą stosunków politycznych oraz wystąpieniem w RFN krótkotrwałego załamania gospodarczego (Kapelinskij, 1970). Dzięki nowej polityce koalicji rządzącej SPD-FDP (Ostpolitik) w 1970 r. zostały zawarte układy między RFN a Związkiem Radzieckim, Czechosłowacją i Polską, które stały się podstawą odprężenia politycznego. Umożliwiły one jednocześnie jakościową zmianę charakteru współpracy. Rozwinęły się nowe formy stosunków gospodarczych, wzrosła skala i długoterminowość kontraktów handlowych (ZSRR–RFN, 1980, s. 5)¹. Coraz szerzej wykorzystywano też kredyty właściwe tego typu transakcjom. Zwiększyła się rola handlu zagranicznego jako czynnika odprężenia w stosunkach międzynarodowych (Link, 1983). Lata 70. charakteryzowały się wysoką dynamiką obrotów handlowych, na co złożyło się szereg czynników:

- a) korzystna sytuacja polityczna, która stworzyła przesłanki dla normalizacji stosunków gospodarczych;
- b) kryzys ekonomiczny gospodarek kapitalistycznych, który przejawiał się zaostreniem walki konkurencyjnej, obniżeniem tempa wzrostu produkcji przemysłowej oraz trudnościami zbytu – handel ze Związkiem Radzieckim stał się ważnym czynnikiem zwiększenia wykorzystania mocy wytwórczych (Grabska, 1970);
- c) wzrost cen paliw i innych surowców, które stanowiły znaczną część radzieckiego eksportu;
- d) próby zintensyfikowania wykazującej tendencje stagnacyjne gospodarki radzieckiej, a co za tym idzie – wzrost znaczenia handlu zagranicznego;
- e) podpisanie umów o współpracy gospodarczej, które stworzyły ramy wymiany handlowej;

¹ Od 1974 r. firmy z RFN uzyskały 10 zamówień o wartości powyżej 100 mln DM każde.

- f) rozwój współpracy przemysłowej;
- g) postępy w liberalizacji handlu międzynarodowego.

Największą dynamikę obrotów wzajemne osiągnęły w pierwszej połowie lat 70. W 1977 r. nastąpił bezwzględny spadek eksportu do ZSRR spowodowany polityką tego kraju zmierzającą do zrównoważenia salda wymiany bilansu handlowego. W latach 1960–1980 eksport RFN do Związku Radzieckiego wzrósł ponad 10-krotnie do poziomu 7943 mln DM, a import 11-krotnie do wysokości 7517 mln DM. Wzrost obrotów był bardzo nierównomierny, więc jego stopa wzrostu charakteryzowała się znaczną dyspersją. Przykładowo w 1964 r. eksport do ZSRR wzrósł o 26,1%, a w 1965 r. zmniejszył się o 24,3%.

Istotnym ograniczeniem wymiany handlowej między RFN a Związkiem Radzieckim mogło stać się rosnące zadłużenie ZSRR w tym kraju.

Od 1969 r. RFN uzyskiwała stale rosnącą nadwyżkę eksportu nad importem, która w 1975 r. osiągnęła wysokość 3708 mln DM, czyli była ponad 12-krotnie wyższa od dodatniego salda uzyskanego w 1970 r. Począwszy od 1976 r., nadwyżka malała i w 1981 r. wzajemna wymiana zamknęła się dla RFN deficytem w wysokości 1,6 mld DM. Z jednej strony był to efekt działań podjętych w celu ograniczenia importu z RFN. Decydujący jednak był bardzo wysoki wzrost ceny ropy naftowej, która w 1980 r. była 9,4 razy droższa niż w 1970 r. Mimo zmniejszenia radzieckich dostaw ropy o 17% w porównaniu z 1970 r. nastąpiło zrównoważenie obrotów. Płatności za ropę wzrosły bowiem w tym czasie aż 7,8 razy. Wydaje się jednak, że był to efekt krótkotrwały. Wprawdzie elastyczność cenowa popytu na ropę była niska², a zależność gospodarki niemieckiej od jej importu pozostała duża, ale możliwości wzrostu eksportu ropy przez ZSRR były dość ograniczone. Na lata 1981–1985 przewidywano wzrost jej wydobycia zaledwie o 3–7%. W dużo większym stopniu (38–47%) miało wzrosnąć wydobycie gazu ziemnego (Tichonow, 1981, s. 29). Paliwo to bardzo zyskiwało na znaczeniu w bilansie paliwowo-energetycznym RFN, która zamierzała importować w kolejnych latach 30–49 mld m sześć. gazu rocznie jako ekwiwalent za dostawę rur do jej przesyłu z wyposażeniem. W 1980 r. import gazu ukształtował się na poziomie 64 mld m sześć. (wraz z dostawami z Holandii) i nadal wykazywał tendencję wzrostową. W 1980 r. gaz ziemny stanowił już 25% importu. Tempo wzrostu cen gazu było niższe od dynamiki cen ropy naftowej.

² W latach 70. nieznacznie wzrosła, co było efektem niekorzystnej koniunktury gospodarczej oraz przedsięwzięć nastawionych na racjonalizację zużycia energii. W 1980 r. zużycie ropy zmniejszyło się z 16,7 mln t do 123 mln t, co pozwoliło na zmniejszenie wolumenu eksportu o 9%.

Tabela 3. Dynamika obrotów RFN–ZSRR w latach 1971–1979 (rok poprzedni = 100)

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Ogółem	122,5	124,1	146,3	182,5	125,7	108,3	98,6	111,4	128,5
Eksport	128,5	138,7	132,4	181,7	139,7	101,1	99,0	101,1	105,0
Import	114,0	100,5	177,3	183,9	102,8	124,6	114,4	111,4	136,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych zawartych w „Statistisches Jahrbuch für die BRD 1980”.

Tabela 4. Saldo bilansu handlowego RFN w obrotach z ZSRR w okresie 1952–1981 (w mln DM)

Lata	Saldo	Lata	Saldo
1952	-16,0	1976	2397,9
1958	-83,0	1977	1890,0
1960	105,6	1978	863,0
1965	-611,7	1979	-800,0
1970	293,0	1980	425,8
1975	3708,0	1981	-1600,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Aussenhandel Reihe II.

Wzrost dostaw gazu był możliwy dzięki współdziałaniu zagranicy na rzecz rozwoju radzieckiej bazy paliwowej. Przesunięcie własnych zasobów przez ZSRR do przemysłu wydobywczego prowadziłyby bowiem do wyhamowania tempa wzrostu i modernizacji gospodarki. Jednocześnie rozmiary potrzeb własnych i eksportowych umożliwiały przesunięcie części zasobów z przemysłu wydobywczego do przetworczego, co pozwoliło na zwiększenie konkurencyjności radzieckich produktów przemysłowych. Wzrost cen surowców powodował bowiem wzrost cen artykułów przetworzonych (Wilson, 1983). Do istotnego zmniejszenia zadłużenia ZSRR w dłuższym okresie konieczna była więc zmiana struktury wymiany handlowej. Mimo warunków zaostrej konkurencji w szeregu dziedzinach, np. w przemyśle elektroenergetycznym i kosmicznym, ZSRR był jeszcze w tym czasie liczącym się partnerem. Przejście na wymianę produktów przemysłowych za przemysłowe wydawało się jednak dość odległą perspektywą. Osiągnięcie tego celu mógł ułatwić rozwój kooperacji i współpracy naukowo-technicznej. Dużą rolę mogły odegrać również transakcje kompensacyjne (Tabaczyński, 1986, s. 20–41).

Wyczerpywanie się zasobów zmuszało ZSRR do eksploatacji coraz trudniej dostępnych złóż syberyjskich, której koszty znacznie wzrastały ze względu na warunki przyrodnicze. Transakcjom kompensacyjnym, przewidującym współdziałanie firm zachodnich w zagospodarowaniu Syberii, towarzyszyły więc ogromne długoterminowe kredyty, które miały duży wpływ na rozmiary zadłużenia. Decyzje RFN

o udzieleniu kredytów ZSRR były ważnym czynnikiem aktywizacji wymiany handlowej. O tym, że stosunki kredytowe RFN–ZSRR nie przebiegały bez zakłóceń, świadczyła rezygnacja z realizacji projektu wspólnej budowy w Związku Radzieckim elektrowni atomowej. W odróżnieniu od praktyki w większości krajów kapitalistycznych firmy RFN oraz USA nie korzystały z różnych form subwencji eksportowych czy też preferencyjnego oprocentowania kredytów przy eksporcie na rynek radziecki. Szereg transakcji nie doszło więc do skutku, gdyż firmy innych krajów zachodnich były pod tym względem bardziej konkurencyjne. Rząd federalny ograniczył się do udzielenia gwarancji. W umowie o współpracy gospodarczej z 1978 r. uznano znaczenie kredytów średnio- i długoterminowych dla dalszego rozwoju stosunków (Klimiuk, 2011, s. 165–193). Strony zobowiązały się dołożyć starań, aby kredyty były udzielane na możliwie korzystnych warunkach. Na przeobrażenia w polityce kredytowej RFN złożyły się następujące elementy:

- a) osłabienie w tym czasie napięcia politycznego;
- b) rozszerzenie stosunków gospodarczych z ZSRR;
- c) zaostrzenie się walki konkurencyjnej między eksporterami maszyn i urządzeń, m.in. w wyniku udzielania kredytów na korzystnych warunkach;
- d) zjawiska kryzysowe w gospodarkach rynkowych: kryzys systemu walutowego, kryzys energetyczny, spadek produkcji przemysłowej.

Kredyty udzielane ZSRR były dla banków zachodnich pożądaną formą zwiększenia operacji czynnych, a tym samym zysków, tym bardziej że ZSRR miał dobrą reputację na rynku kapitałów pożyczkowych. Kredyty zniosły także bariery finansowe ograniczające rozmiary wymiany handlowej (Schmidt, 1993, s. 46–87). Uzyskano w ten sposób możliwość większych zakupów nośników energii. Poza tym kredyty umożliwiały rozwój bazy paliwowej w ZSRR, co pozwalało na wzrost importu. Zwiększenie płatności za ropę doprowadziło do deficytu bilansu handlowego RFN w poszczególnych latach i zmniejszenia się rezerw dewizowych (Die Zahlungsbilanz, 1984, s. 12–37). Trudności dewizowe przezwyciężono poprzez zapłatę za otrzymany w przyszłości gaz ziemny kredytowymi dostawami rur. W systemie instytucji kredytowych finansujących operacje handlowe RFN–ZSRR wzrosło znaczenie banków radzieckich działających za granicą. Z drugiej strony w ZSRR otworzyły swoje przedstawicielstwa banki zachodniemieckie – Dresdner Bank i Deutsche Bank. Mimo coraz szerszego wykorzystywania stosunków kredytowych RFN eksportowała również maszyny i urządzenia za gotówkę. W ten sposób zrealizowany został eksport urządzeń odlewniczych do Kurskiego Kompleksu Elektrometalurgicznego, co było niezgodne z praktyką międzynarodową.

Struktura rzeczowa

Struktura rzeczowa wymiany handlowej między dwoma krajami wynikała z międzynarodowego podziału pracy określonego przez czynniki naturalne i poziomy rozwoju gospodarczego. W stosunkach RFN–ZSRR istotna była również polityka handlowa prowadzona przez oba kraje.

Tabela 5. Struktura rzeczowa eksportu i importu RFN w handlu z ZSRR (w %)

	1952	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Eksport							
Żywność	0,2	0,2	0,0	6,6	0,1	0,4	8,6
Art. przemysłowe	99,8	99,8	100,0	92,7	99,7	99,4	91,2
w tym:							
Surowce	0,0	0,0	0,3	0,1	0,6	9,1	0,7
Półfabrykaty	4,7	0,0	3,4	2,5	1,3	1,7	3,7
Wyroby gotowe	95,1	99,8	96,3	90,1	97,7	97,6	86,8
Zwroty i dostawy zastępcze	0,0	0,0	0,0	0,7	0,2	0,2	0,3
Import							
Żywność		8,0	9,6	1,5	9,3	5,0	1,0
Art. przemysłowe		92,1	90,3	92,7	88,3	93,0	97,3
w tym:							
Surowce		53,4	38,3	34,9	32,1	32,4	22,3
Półfabrykaty		37,7	49,8	55,6	45,3	51,0	66,1
Wyroby gotowe		1,0	2,2	2,2	10,9	9,6	8,9
Zwroty i dostawy zastępcze		0,0	0,1	5,8	2,3	2,0	1,7

Źródło: obliczenia własne na podstawie Statistisches Jahrbuch für die BRD; Aussenhandel Reihe III, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden; Kulczyński, Witkowski, 1947.

Struktura wymiany handlowej między obu stronami odpowiadała strukturze wymiany między krajem wysoko i słabo rozwiniętym, którym stawał się Związek Radziecki. Aż 86,8% eksportu RFN stanowiły wyroby przemysłowe gotowe, podczas gdy w imporcie przypadało na nie zaledwie 8,9%. Tak duży wskaźnik artykułów przemysłowych w eksporcie odpowiadał strukturze globalnego wywozu. Z kolei w przypadku importu ich udział przekraczał 50% globalnych zakupów za granicą. Mimo niewątpliwego postępu (w 1955 r. tylko 1% przywozu ze Związku Radzieckiego stanowiły te wyroby) struktura eksportu nie mogła zadowalać kraju, który w tym czasie dokonał dużego skoku gospodarczego. Wciąż jednak niewystarczająca była jakość produktów radzieckich, chociaż za oznakę poprawy można uznać zmniejszenie się udziału zwrotów i dostaw zastępczych w imporcie RFN z 2,34%

w 1970 r. do 1,68% w 1980 r. W tym samym okresie nastąpił ponad 6-krotny przyrost przywozu (Fiedorow, 1980, s. 56–75).

Od 1970 r. zmniejszył się udział żywności w imporcie ze względu na politykę rolną Wspólnego Rynku oraz trudności, jakie napotykał Związek Radziecki w zaspokajaniu własnych potrzeb. Te same czynniki spowodowały zwiększenie się udziału żywności w dostawach RFN z 0,1% w 1970 r. do 8,6% w 1980 r. Wciąż wysoki był udział surowców w imporcie ze Związku Radzieckiego. Eksport surowców przez kraj uprzemysłowiony nie był czymś niezwykłym w handlu światowym, nie świadczył o zacofaniu i słabości gospodarki oraz handlu zagranicznego (Arbatow, Oltmans, 1984). Takie kraje jak Austria, Dania, Kanada i USA, dysponujące dużymi zasobami bogactw naturalnych, eksportowały szereg surowców w dużych ilościach. Około $\frac{2}{3}$ światowego handlu surowcami przypadało na kraje kapitalistyczne wysoko rozwinięte.

Zjawiskiem pozytywnym była jednak poprawa struktury eksportu surowcowego przez zwiększenie udziału produktów bardziej przetworzonych (np. produktów naftowych) i uszlachetnionych (np. odsiarczanie ropy naftowej), co pozwoliło na uzyskanie większych wpływów za jednostkę produkcji eksportowej, a więc zwiększenie efektywności eksportu. Uwidoczniło się to w zmniejszeniu udziału surowców w imporcie zachodnioniemieckim z 53,4% w 1955 r. do 22,3% w 1980 r. na rzecz półfabrykatów, których udział wzrósł w tym czasie z 37,2% do 66,1%.

Utrwalenie struktury rzeczowej obrotów nie stwarzało w tym okresie możliwości utrzymania wysokiej dynamiki wymiany handlowej. Popyt na surowce i materiały był 2–3-krotnie słabszy niż zapotrzebowanie na wyroby przemysłowe (Poon, 1997, s. 390–404). Bariera wzrostu obrotów została przesunięta przez wyjątkowy wzrost cen paliw i surowców, ale doprowadziła ona z czasem do wzrostu cen artykułów przemysłowych gotowych. Możliwości wzrostu wydobycia były ograniczone. Na zmniejszenie efektywności wywozu surowców przez ZSRR wpływał wzrost kosztów eksploatacji na terenach dostępnych pod względem przyrodniczym i geologicznym. Zmiany w strukturze obrotów zależały od wielu czynników, m.in.

- a) przebiegu procesów integracyjnych w Europie Zachodniej;
- b) kierunków rozwoju popytu;
- c) rozwoju kooperacji produkcyjnej;
- d) procesu liberalizacji w handlu;
- e) strategii rozwoju gospodarczego;
- f) obniżającego się poziomu technicznego przemysłu radzieckiego;
- g) sprawności jego działań rynkowych.

Duże znaczenie miała realizacja postanowień umowy o współpracy gospodarczej i naukowo-technicznej z 1978 r., zgodnie z którą współpraca była rozwijana

w szczególności w przemyśle maszynowym, środków transportu, metalurgicznym, chemicznym, elektromaszynowym, elektronicznym i artykułów konsumpcyjnych (Sokolnikow, 1979, s. 21–38). Rozwój kooperacji i innych form współpracy wstępnie dobrze rokował przejście z czasem na wymianę produktów przemysłowych za przemysłowe, co ostatecznie w dłuższym horyzoncie okazało się iluzją. Służyło temu zwiększenie konkurencyjności wyrobów radzieckich przez zapewnienie lepszego serwisu, skrócenie terminu dostaw oraz dostosowanie do wymagań rynku zachodniemieckiego. Zamiast rozszerzenia asortymentu eksportowego Związek Radziecki powinien był (a tego nie robił) rozwijać specjalizację w produkcji najbardziej konkurencyjnej. Możliwości zwiększenia eksportu istniały zwłaszcza dla obrabiarek, środków transportu, urządzeń spawalniczych, hutniczych oraz silników elektrycznych. Trudności z zaopatrzeniem w nośniki energetyczne i materiały, wzrost kosztów osobowych, zaostrzenie rygorów związanych z ochroną środowiska przyspieszyły starzenie się maszyn i urządzeń w przedsiębiorstwach RFN. Rosnące koszty osobowe podnosiły zainteresowanie automatyzacją. W 1985 r. 55%, a w 1990 r. już 80% obrabiarek pracujących w przemyśle maszynowym RFN miało być sterowane numerycznie. ZSRR eksportował obrabiarki tego typu od 1972 r. Jeśli chodzi o ochronę środowiska, to radzieckie przedsiębiorstwa przemysłowe pomyślnie rozwiązały np. problem tworzenia zamkniętych systemów gospodarki wodnej. Wzrost cen paliw i surowców spowodował większe zapotrzebowanie na sprzęt wydobywczy. ZSRR oferował m.in. nowe rozwiązania dla wykorzystania niskokalorycznych paliw miejscowych. Wzrastał również popyt na radzieckie towary konsumpcyjne, w tym artykuły trwałego użytku (Dobroczyński, Ławniczak, 1981).

Na przeszkodzie zwiększeniu udziału artykułów przemysłowych gotowych w imporcie RFN stała także wspólna polityka handlowa EWG oraz Strefa Wolnego Handlu Artykułami Przemysłowymi. Ponadto niedostatek własnych surowców powodował stałe zainteresowanie importerów zachodniemieckich ich dostawami ze Związku Radzieckiego. Transakcje kompensacyjne obejmowały kredytowe dostawy maszyn i urządzeń dla obiektów tworzących bazę paliwowo-surowcową na Syberii, które były spłacane eksploatowanymi surowcami przez długi okres (Ermolaev, Vasiljeva, Mishura, 2012). W 1980 r. w dostawach do RFN paliwa (łącznie z gazem ziemnym) stanowiły aż 51,3%. Duże było uzależnienie od eksportu ropy naftowej (17,9%). Drewno stanowiło 3%, smoła i produkty jej destylacji 4%, złoto 1,8%, bawełna 1,7% dostaw radzieckich. Dla porównania w 1955 r. na bawełnę przypadało 14,9%, drewno 27,9%, smołę i produkty destylacji 4%, skóry futrzarskie 6,4%. Duży był udział żelaza i rud manganu. Dane te nie oznaczały, że spadł import tych towarów. Zarówno wartościowo, jak i ilościowo ich dostawy wzrosły. Jednakże większa dynamika przywozu oraz cen innych grup towarowych zmniejszyła ich

znaczenie w globalnym imporcie. Przykładowo dostawy paliw były w 1980 r. prawie 600 razy większe niż w 1955 r., podczas gdy dostawy bawełny wzrosły tylko 5,6 razy. Dlatego też udział paliw wzrósł w tym okresie z 1,8% do 70%. Jeśli chodzi o wyroby gotowe przemysłowe, to największy udział w eksporcie do RFN miały wyroby elektrotechniczne, samochody, obrabiarki, urządzenia walcownicze, wyroby optyczne i mechaniki precyzyjnej oraz silniki.

Eksport do ZSRR był początkowo skoncentrowany na nielicznych wyrobach. W 1955 r. 29,4% przypadało na sztaby miedzi i jej stopy oraz wyroby z miedzi, takie jak drut i blacha, aż 61,3% stanowiły statki. Z upływem lat eksport uległ dywersyfikacji. W 1980 r. wyroby z miedzi stanowiły zaledwie 0,07%, a statki 0,1% eksportu do ZSRR. Dużego znaczenia nabrały obrabiarki i urządzenia walcownicze, które stanowiły 10,5% eksportu (0,5% w 1955 r.), 5,8% przypadało na wyroby elektrotechniczne (0,25%), 1,8% na samochody ciężarowe (wraz z samolotami 0,06%), 1,6% na pompy i sprężarki, 3% na tworzywa sztuczne (0,2%), 4,6% na sztaby i formy żelazne. Z produktów rolno-spożywczych większą rolę odgrywał eksport cukru, masła oraz wyrobów mącznych i mięsnych.

Polityka handlowa RFN

Na wymianę handlową rzutowała także dyskryminacyjna polityka handlowa RFN wobec krajów socjalistycznych. Do 1974 r. była ona regulowana w umowach handlowych zawieranych z państwami bloku komunistycznego. Od 1975 r. gestia w tej sprawie została przekazana władzom EWG. RFN miała jednakże w gronie państw Wspólnego Rynku największy (po Włoszech) zakres ograniczeń w dostępie do rynku. Kraje Europy Zachodniej obowiązywały ustalone przez COCOM listy towarów strategicznych, na które nałożone było embargo lub które podlegały istotnym ograniczeniom w eksporcie do krajów socjalistycznych (Bornstein, 1985). Fala protekcyjizmu uległa nasileniu po utworzeniu w dniu 1 lipca 1977 r. Strefy Wolnego Handlu Artykułami Przemysłowymi.

System kontyngentowania obejmował cła, ograniczenia ilościowe, opłaty wyrównawcze, procedurę kontroli cen, depozyty importowe, ograniczenia w dziedzinie reklamy i transportu, normy stosowane przy imporcie, licencje eksportowe i importowe. Stawki celne nałożone na wyroby przemysłowe wahały się między 10 a 20% *ad valorem* (Ciamaga, Tabaczyński, 1973, s. 3). Najniższymi obciążony był import surowców. Coraz dokładniejsza była, wprowadzona w 1966 r. i dwa razy reformowana, procedura kontroli cen (Fiedorow, 1980, s. 56–75). Ograniczenia

ilościowe dotyczyły takich towarów jak tekstylia, konfekcja, szkło, ceramika, stal, metale kolorowe, drewno, nawozy sztuczne. Około 93,5% przemysłowych pozycji towarowych było wolne od ograniczeń ilościowych, podczas gdy w 1965 r. liberalizacja obejmowała 65% tych pozycji.

Polityka rolna EWG przyczyniła się do spadku udziału artykułów rolno-spożywczych w radzieckim eksporcie do RFN. Przykładowo na drób, konserwy mięsne, warzywa nałożono cła i opłaty wyrównawcze. Od października 1975 r. wprowadzono specjalne dokumenty importowe na szereg przetworzonych wyrobów z warzyw i owoców (*Polski handel*, 1982).

W stosunkach RFN–ZSRR na politykę handlową prowadzoną przez rząd zachodnioniemiecki w poważnym stopniu rzutowała atmosfera polityczna (Woermann, 1986, s. 34–78). Ilustruje to nałożenie w 1962 r. przez kanclerza Adenauera embarga na eksport do ZSRR rur o dużym przekroju. Dopiero w 1970 r. zostało zawarte pierwsze porozumienie o dostawach radzieckiego gazu ziemnego w zamian za rury. W 1973 r. w fazie trwającego odprężenia międzynarodowego decyzją rządu RFN zmniejszono ograniczenia ilościowe wobec importu z krajów bloku komunistycznego (Klimiuk, 2015).

Znaczenie handlu ze Związkiem Radzieckim dla gospodarki RFN

Wymiana handlowa między RFN i Związkiem Radzieckim odgrywała różną rolę w gospodarce każdego z tych krajów. Udział ZSRR w handlu zagranicznym RFN był relatywnie niewielki. Wysoka dynamika obrotów spowodowała wzrost udziału w eksporcie z 1,2% w 1970 r. do 3,1% w 1975 r., a w imporcie w tym samym czasie z 1,1% do 1,8%. Wystąpiła wyraźna dysproporcja między udziałem dostaw radzieckich w imporcie zachodnioniemieckim a znaczeniem ZSRR jako rynku zbytu. Do 1980 r. zniwelowano ją częściowo dzięki działaniom ograniczającym przywóz z RFN, zwiększeniu eksportu przez ZSRR oraz podwyższeniu cen paliw i surowców. ZSRR był największym wschodnim partnerem handlowym RFN (11. miejsce). Na ten kraj przypadało ok. 40% (1977 r.) handlu wschodniego (*Der deutsche Osthandel*,

Tabela 6. Udział ZSRR w handlu zagranicznym RFN (w %)

	1952	1954	1960	1965	1970	1975	1980
Eksport (ceny fob.)	0,0	0,2	1,6	0,8	1,2	3,1	2,3
Import (ceny cif.)	0,1	0,5	1,6	1,6	1,1	1,8	2,2

Źródło: obliczenia własne na podstawie Aussenhandel Reihe II.

Tabela 7. Udział RFN w obrotach towarowych ZSRR (w %)

	1960	1965	1970	1975	1978	1980
Ogółem	2,8	1,7	2,5	5,5	4,7	6,1
Eksport	2,1	1,7	1,9	3,6	3,9	5,8
Import	3,5	1,7	3,0	7,2	5,5	6,6

Źródło: Narodnoje chozjajstwo za odpowiednie lata.

1978, s. 9). Wymiana z RFN miała niewątpliwie większe znaczenie w obrotach towarowych ZSRR (5,3% w 1979 r.).

RFN była szóstym partnerem handlowym ZSRR. Od 1972 r. była także pierwszym zachodnim kontrahentem. Przypadało na nią 18% handlu ZSRR z rozwiniętymi krajami kapitalistycznymi (1978 r.). Jeszcze w 1970 r. wyprzedzały ją Wielka Brytania i Japonia, a w połowie lat 60. nie mieściła się nawet w pierwszej piątce. Świadczyło to o możliwościach współpracy gospodarczej między krajami o różnych systemach społeczno-politycznych, które nie zostały wykorzystane przez RFN i Związek Radziecki (Jacobsen, 1999). W latach 70. w odmiennej atmosferze politycznej tylko USA miały wyższe niż RFN tempo wzrostu obrotów handlowych z ZSRR. Startowały one jednak z niższego poziomu. W 1978 r. udział USA w obrotach ZSRR wynosił 2,64% (RFN – 4,7%). Mimo niewielkiego udziału ZSRR w handlu zagranicznym RFN jego znaczenie dla poszczególnych dziedzin gospodarki zachodniemieckiej było duże. W 1979 r. przemysł żelaza i stali ulokował w ZSRR ok. 10% produkcji eksportowej. Ocenia się, że 14,3% rur stalowych i 15,2% blachy żelaznej (1980 r.) sprzedanych za granicę znalazło zbytnie w ZSRR, co zapewniło mu pozycję największego importera³. Przemysł maszynowy sprzedał w ZSRR w 1979 r. 3,5% ogółu produkcji przeznaczonej na eksport. Szczególnie znaczenie miały dostawy obrabiarek i urządzeń walcowniczych (10% w 1980 r.), gdyż ZSRR był ich największym odbiorcą. Przemysł chemiczny ulokował ok. 2%, a elektrotechniczny 1% eksportu w ZSRR. Szacowano, że 7% jedwabiu sztucznego wywożonego za granicę znajdowało zbytnie w Związku Radzieckim, co pozwoliło mu na zajęcie miejsca szóstego importera.

Dla poszczególnych firm dostawy do ZSRR miały większe znaczenie. Gospodarka ZSRR odznaczała się ogromną chłonnością. ZSRR cieszył się w tym czasie opinią solidnego partnera. Szereg firm mogło więc dzięki eksportowi do tego kraju

³ Obliczenia własne na podstawie Aussenhandel Zusammenfassende übersichten für den Aussenhandel 1980.

rozbudować swój potencjał produkcyjny i zwiększyć zatrudnienie⁴. Dywersyfikacja geograficzna eksportu wzmocniła pozycję konkurencyjną przedsiębiorstw.

Artykuły rolno-spożywcze miały niewielki udział we wzajemnych obrotach. Jednakże ZSRR był największym odbiorcą produktów mącznych (30%) i cukru (21%), był trzecim importerem masła (13,2%) i mięsa (5,2%).

Dla gospodarki zachodnioniemieckiej duże znaczenie miało stabilne zaopatrzenie w paliwa i surowce, które dostarczał i zabezpieczał ZSRR. Kredytowe dostawy maszyn i urządzeń, przeznaczone na rozwój bazy paliwowo-surowcowej w Związku Radzieckim, gwarantowały przemysłowi RFN napływ surowców przez długi okres. O zainteresowaniu RFN dostawami radzieckimi świadczyły napięcia polityczne związane z wydarzeniami w Polsce na przełomie 1980 i 1981 r. Mimo nacisków amerykańskich (efekt polityki administracji prezydenta Ronalda Reagana) RFN ostro przeciwstawiała się odstąpieniu od wielkiej transakcji zawartej w 1981 r., a przewidywaną budowę gazociągu z Syberii do Europy Zachodniej. Radziecki gaz płynął do RFN już od 1973 r. i pokrywał 15–16% zażycia. Po ukończeniu budowy gazociągu dostawy miały ulec podwojeniu i przekroczyć 20 mld m sześć. gazu rocznie. Ilość ta miała zaspokoić 30% potrzeb mimo rosnącej roli gazu w bilansie paliwowo-energetycznym tego kraju. USA były przeciwnie realizacji kontraktu i wprowadziły restrykcje na dostawy maszyn i sprzętu na budowę rurociągu, ale prezes Zachodnioniemieckiej Izby Handlowo-Przemysłowej Otto Wolff von Amerongen był przekonany, że tylko dalsze pogarszanie się atmosfery politycznej mogłoby przeszkodzić budowie tego gazociągu. Ówczesny kanclerz RFN Helmut Schmidt był zdecydowany na realizację tego przedsięwzięcia, gdyż nie widział innego źródła dostaw gazu. Inne regiony jako potencjalne źródła były mniej stabilne niż ZSRR. W 1980 r. ZSRR był drugim po Holandii dostawcą paliw, olejów i gazu ziemnego dla RFN (13,7%). W pokryciu zapotrzebowania na ropę naftową miał mniejsze znaczenie i w 1979 r. plasował się dopiero na 8. pozycji. Z ZSRR pochodziło 10% importowanych rud i metali (1979 r.). Kraj ten dostarczał 27% sprowadzanego z zagranicy molibdenu, 23% chromu, 21% tytanu, 13,3% niklu (2. miejsce po Kanadzie) (RFN a wojna, 1980, s. 2). ZSRR był też drugim dostawcą fosfatów (19,2%) oraz smoły z produktami jej destylacji (17,5%). Sprzedawał ponadto 17% importowanych przez RFN fosforytów. Zajmował 5. miejsce pod względem wielkości sprzedaży drewna budowlanego i użytkowego (9,7%) oraz 6. miejsce w dostawach złota do celów przemysłowych (5,8%). ZSRR był miejscem zakupu 8,9% sprowadzanych przez RFN kamieni szlachetnych i pereł oraz 5,2% skór futrzarskich (7. miejsce). Był także największym

⁴ Radzieckie zamówienia dały pracę ponad 300 tys. pracowników, co stanowiło 7,14% ogółu ludności zawodowo czynnej.

dostawcą bawełny (17,3%). Wszystko to nie oznaczało jednak, że wzajemne obroty osiągnęły swój maksymalny pułap.

Możliwości rozwoju współpracy

Optymalna wielkość powiązań między dwoma krajami zależała od ich potencjałów gospodarczych oraz odległości i różnic między nimi. Potencjał gospodarczy był wyznaczany przez czynniki naturalne, tj. wielkość kraju, jego zasoby naturalne i ludzkie, oraz poziom rozwoju gospodarczego. Osiąganie coraz wyższego poziomu wpływało na stopień i strukturę udziału w handlu międzynarodowym. Możliwości wymiany między dwoma krajami określała struktura popytu i podaży. Wzrastała ona wraz z powiększaniem się komplementarności gospodarek. Poziom współpracy modyfikowały także inne czynniki, jak typ ustroju społeczno-politycznego, rodzaj polityki władz, strategia gospodarcza oraz integracja międzyregionalna (Sołdaczuk, Kamecki, Bożyk, 1983). W celu określenia optymalnej wielkości wymiany handlowej między dwoma krajami budowano modele ekonometryczne. Jej zależność od potencjałów gospodarczych krajów i odległości między nimi wykorzystał w swoim modelu holenderski ekonomista Jan Tinbergen. Wpływ tych czynników oszacował na podstawie danych produktu narodowego brutto, odległości i strumieni handlowych. Kurt Rotschild z kolei w celu określenia optymalnej struktury geopolitycznej handlu zagranicznego założył, że takie czynniki jak odległość, szczególnie znajomość pewnych rynków, różnice w strukturze popytu nie mają większego znaczenia. Optymalna wielkość eksportu jednego kraju kierowana na rynek innego powinna przybliżyć się do wielkości odzwierciedlającej udział tego drugiego w handlu światowym (*Monatsberichte*, 1966, s. 172–180).

W związku z tym, że udział ZSRR w imporcie światowym wynosił w 1980 r. tylko 3,2%, właśnie taki procent eksportu RFN należało kierować do tego kraju. Faktyczny udział ZSRR w eksporcie zachodnioniemieckim wynosił zaledwie 2,3%. Udział RFN w imporcie światowym kształtował się w tym czasie na poziomie 9,5%, więc taki procent eksportu ZSRR powinien być przypadać na RFN, podczas gdy faktyczny udział osiągnął poziom 5,8% (Narodnoje chozajstwo, 1981, s. 539). Było to oczywiście zbyt duże uproszczenie, lecz analiza poszczególnych elementów oddziałujących na współpracę między tymi krajami świadczyła o możliwościach zwiększenia współpracy. Bazą do ożywienia kontaktów gospodarczych między Związkiem Radzieckim i RFN był statystycznie ogromny potencjał ekonomiczny ZSRR, na który składały się olbrzymie zasoby naturalne i ludzkie (*Der deutsche Osthandel*, 1983, s. 3–37). Kraj ten był w tym czasie największym na świecie producentem

stali, drugim kwasu siarkowego i energii elektrycznej. Posiadał największe zasoby gazonośne i zajmował 2. miejsce pod względem wydobycia. Produkcja gazu ziemnego miała tendencję wzrostową i w 1985 r. powinna była oscylować między 600 a 640 mld m sześć., co zapowiadało (niezrealizowane) wyprzedzenie USA. Według ekspertów radzieckich w 1990 r. produkcja gazu miała wynieść 1 bln m sześć. Ilość ta odpowiadała 1 mld t ropy naftowej (realizacja planów zakończyła się niepowodzeniem)⁵.

Duże możliwości wzrostu wymiany tkwiły w zmianie struktury obrotów handlowych między RFN i ZSRR. W 1980 r. tylko 9% importu ze Związku Radzieckiego stanowiły gotowe wyroby przemysłowe, podczas gdy w 1978 r. na maszyny, urządzenia i środki transportowe przypadało 19,6% globalnego eksportu ZSRR. Wynikało to m.in. z niedostatecznej jakości radzieckich produktów przemysłowych. Wysoka dynamika produkcji przemysłowej i nakładów inwestycyjnych, a przede wszystkim przyjęcie strategii intensywnego rozwoju pozwalały mieć nadzieję (niestety nierealną i niespełnioną) na poprawę w tym kierunku. O postępie technicznym świadczył 3,5–4-krotny wzrost tempa modernizacji produkcji, jaki nastąpił w poprzednich 20–25 latach (Pietrow, Sawinow, 1982, s. 27). W latach 1976–1980 wysokim tempem przyrostu produkcji wykazały się następujące przemysły: maszynowy (8,2%), chemiczny (5,6%), elektroenergetyczny (5%). Rozwój tych gałęzi ułatwił współpracę przemysłową z przedsiębiorstwami zachodnioniemieckimi i równocześnie poprawił strukturę handlu. Około 8,5 tys. przedsiębiorstw przemysłu maszynowego i metalowego dawało 25% produkcji przemysłowej ZSRR. W latach 1981–1985 przewidywano co najmniej 1,4-krotny wzrost produkcji tej gałęzi (Grabska, 1989, s. 23–56). Produkcja wyrobów walcowanych miała wzrosnąć o 14%, żywic syntetycznych i tworzyw sztucznych o 65–72% (Tichonow, 1981, s. 29). Miało to umożliwić zwiększenie eksportu artykułów przemysłowych, tym bardziej że starzejący się park maszynowy w przemyśle zachodnioniemieckim wymagał modernizacji. Możliwości wzrostu eksportu istniały dla radzieckich obrabiarek i urządzeń walcowniczych, środków transportu, silników i wyrobów elektrotechnicznych.

Chłonna gospodarka radziecka dawała szanse na zwiększenie przez RFN eksportu do ZSRR, choć RFN była krajem dużo bardziej zaangażowanym w handel międzynarodowy. Stopa eksportu wzrosła w latach 1970–1978 z 20,5% do 24,9%, a importu z 17,9% do 21,3%. Jednak również w Związku Radzieckim nastąpił w tym czasie wzrost stopy eksportu z 4% do 8,4%, a importu z 3,6% do 8,2%. Większa (w znacznym stopniu wymuszona) samowystarczalność powodowała przede wszystkim, że

⁵ Moskwa stawiała teraz na gaz ziemny i energię atomową.

Tabela 8. Udział ZSRR i RFN w światowych obrotach handlowych oraz wartość obrotów handlu zagranicznego w przeliczeniu na 1 mieszkańca

	Import		Eksport		Import		Eksport	
	1960	1980	1960	1980	1960	1980	1960	1980
	w %				na jednego mieszkańca (w dol.)			
RFN	7,3	9,5	9,9	10,7	190	3234	209	3315
ZSRR	4,2	3,2	4,3	3,6	26	241	26	269

Źródło: Rocznik Statystyczny 1981, s. 698–699.

przeciętne współczynniki były w ZSRR niższe⁶. Wskutek dotychczasowego oparcia się przede wszystkim na własnych zasobach, ograniczonej konkurencyjności oraz braku strategii proeksportowej udział ZSRR w obrotach handlu światowego był w 1979 r. niższy niż w 1960 r.

Tendencja rosnąca, jaką w latach 70. wykazały w ZSRR stopy eksportu i importu, była m.in. efektem próby przejścia na tory intensywnego rozwoju. ZSRR opowiadała się za stabilnymi, wzajemnie korzystnymi kontaktami z krajami kapitalistycznymi. Po wymianie z zagranicą oczekiwano podniesienia efektywności gospodarowania, zaspokojenia zapotrzebowania na urządzenia i technologie oraz lepszego pokrycia potrzeb ludności. Trzeba podkreślić, że maszyny i urządzenia były główną pozycją eksportu zachodnioniemieckiego (Kavoussi: 1984, s. 337–348). W rozwoju współpracy dużą rolę odgrywała odległość między głównymi centrami handlowymi i przemysłowymi obu krajów. Świadczą o tym dane, według których kraje sąsiadujące z RFN należały do jej największych partnerów handlowych. W 1979 r. udział kapitalistycznych państw sąsiedzkich w imporcie RFN wynosił 44,1%, a w eksporcie aż 45%. Wymiana z tymi krajami była bardziej efektywna ze względu na niższe koszty transportu oraz lepszą znajomość rynków. Poza efektem sąsiedztwa duże znaczenie miały w tym przypadku inne czynniki, a zwłaszcza integracja zachodnioeuropejska. Wpływ odległości malał wraz z rozwojem transportu oraz wzrostem wartości towarów będących przedmiotem handlu w stosunku do ich wagi. Odległość nie odgrywała żadnej roli w obrotach surowcami skoncentrowanymi w określonym regionie świata. Koszty transportu mogły być jednak hamulcem rozwoju kooperacji.

⁶ W USA w tym czasie również nie były wysokie.

Podsumowanie

Na współpracę międzynarodową oddziaływała w poważnym stopniu atmosfera polityczna. Ze względów ideologicznych współpraca Wschód–Zachód była przez długi czas znikoma. Strona radziecka nie była skłonna podpisać żadnej szerszej umowy handlowej z RFN, gdyż rząd tego kraju zmierzał w każdej z nich do objęcia jej ważnością także Berlina Zachodniego. Dostawy RFN do Związku Radzieckiego zaczęły wzrastać dopiero od 1968 r. wraz z pewną poprawą stosunków politycznych. Nie opierały się one na umowach, lecz transakcje były zawierane bezpośrednio między przedsiębiorstwami RFN a centralami handlu zagranicznego ZSRR. Nowy etap współpracy zapoczątkował układ moskiewski z sierpnia 1970 r. normalizujący stosunki polityczne. Nadal jednak prowadzono ostrożną politykę handlową wobec krajów bloku komunistycznego. Ze względu na brak szerokiej możliwości współpracy z krajami zachodnimi ZSRR skoncentrował się na wymianie handlowej z państwami satelickimi. Próby bardziej intensywnej integracji w ramach RWPG z jednej strony i EWG z drugiej ograniczały możliwości handlu międzyregionalnego. W 1975 r. Komisja działająca na podstawie mandatu i instrukcji Rady Ministrów Wspólnego Rynku przyjęła prawo negocjowania i zawierania umów handlowych państw członkowskich z krajami bloku komunistycznego. Państwa te nie zgodziły się na negocjacje z Komisją, więc *de facto* 1 stycznia 1975 r. rozpoczął się okres bezumownego kształtowania się wymiany handlowej. Porozumienia o współpracy gospodarczej stanowiły jedynie bilateralne ramy umowne stosunków handlowych i płatniczych. Na rozwój współpracy teoretycznie pozytywnie mogło wpłynąć wyrażenie zgody przez władze EWG na negocjacje handlowe na forum RWPG.

Bibliografia:

- Arbatow, G., Oltmans, W. (1984). *Der sowjetische Standpunkt über die Westpolitik der UdSSR*. München: Rogner & Bernhard.
- Aussenhandel Reihe II. (1961, 1981). Statistisches Bundesamt, Wiesbaden.
- Aussenhandel. Zusammenfassende übersichten für den Aussenhandel 1980*. (1980). Bonn: Statistisches Bundesamt.
- Bornstein, M. (1985). *The Transfer of Western Technology to the USSR*. Paris: OECD.
- Ciamaga, L., Tabaczyński, E. (1973). *Kooperacja na tle współpracy gospodarczej Wschód–Zachód. Problemy handlu zagranicznego*. Warszawa: PWE.
- Der deutsche Osthandel zu Beginn des Jahres 1978*. (1978). Bonn: Der Bundesminister für Wirtschaft BMWI.

- Der deutsche Osthandel zu Beginn des Jahres 1981.* (1981). Bonn: Der Bundesminister für Wirtschaft BMWI.
- Der deutsche Osthandel zu Beginn des Jahres 1983.* (1983). Bonn: Der Bundesminister für Wirtschaft BMWI.
- Die Zahlungsbilanz der Bundesrepublik Deutschland mit dem Ausland 1971 bis 1983. (1984). *Beilage zu Statistische Beihefte, Reihe 3: Zahlungsbilanzstatistik*, 7.
- Dobosiewicz, Z., Olszewski, T. (1987). *Geografia ekonomiczna świata*. Warszawa: PWE.
- Dobroczyński, M., Ławniczak, R. (1981). *Polityka ekonomiczna w stosunkach Wschód–Zachód*. Warszawa: PWE.
- Dobroczyński, M., Stefanowicz, J. (1981). *Stosunki Wschód–Zachód. Struktura – treść – mechanizmy*. Warszawa: PWN.
- Ermolaev, S., Vasilyeva, O., Mishura, A. (2012). *Phenomenon of Resource Curse in Economic Development*. Moscow: Plekhanov Russian University of Economics.
- Fiedorow, W. (1980). Aktualnyje woprosy ekonomiczeskich swiaziej SSSR i FRG. *Mirowaja Ekonomika i Miedzunarodnyje Otnoszenija*, 9, 56–75.
- Grabska, W. (1969). *Ekonomiczne aspekty polityki wschodniej NRF*. Warszawa: PISM.
- Grabska, W. (1970). *Planowane kierunki rozwoju gospodarczego NRF w latach 1968–1972*. Warszawa: CIINTE.
- Grabska, W. (1989). *Uwarunkowania rozwoju stosunków gospodarczych Wschód–Zachód w latach osiemdziesiątych*. Warszawa: PISM.
- Gustafson, T. (2014). *Crisis Amid Plenty: The Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev*. Princeton: Princeton University Press.
- Jacobsen, L.K. (1999). *Deutsche und amerikanische Entspannungspolitik im Vergleich 1969–1989*. Berlin: Deutsche Informationsstelle.
- Jankowiak, L. (1960). Handel zagraniczny Wschód–Zachód. *Ruch Prawniczy i Ekonomiczny*, 22(3), 131–156.
- Kapelinskij, F. (1970). *Torgowlja SSSR s kapitalstyczeskimi stranami posle wtorej mirowej wojny*. Moskwa: Miedzunarodnyje Otnoszenija.
- Kavoussi, R. (1984). Export Expansion and Economic Growth: Further Empirical Evidence. *Journal of Development Economics*, 14, 337–348.
- Klimiuk, Z. (2011). Obroty kapitałowe RFN w latach 60. i 70. XX wieku w formie inwestycji bezpośrednich na tle koniunktury gospodarczej. W: A.T. Szablewski, M. Martin (red.). *Rynek kapitałowy a koniunktura gospodarcza 2010. Perspektywa makroekonomiczna* (s. 165–193). Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej.
- Klimiuk, Z. (2015). Restrykcje handlowe Zachodu wobec krajów bloku komunistycznego na przełomie lat 50. i 60. XX w. *Wiedza Obronna*, 2–3, 126–155.
- Krueger, A.O. (1978). *Liberalization Attempts and Consequences*, Cambridge, MA: Ballinger.
- Kulczyński, I., Witkowski, G. (1947). *Die deutsch-russischen Handelbeziehungen in den letzten 150 Jahren*. Berlin: Verlag die Wirtschaft.
- Lenz, A. (1979). The Prospects for USSR-Eastern European Trade with the West During the early 1980's. W: *Economic and Financial Aspects of East-West Cooperation, Readings from the Symposium held by Zentralsparkasse und Comerzbank*. Wien, September.
- Link, W. (1983). *Der Ost-West-Konflikt. Die Organisation der internationalen Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Kohlhammer.

- Monatsberichte des Österreichischen Instituts für Wirtschaftsforschung* (1966), 5, 172–180.
- Narodnoje chozjajstwo w 1980 g. Statistyczny Jeżegodnik. Finansy i Statistika (1981). Moskwa: Goskomstat.
- Pietrow, D., Sawinow, J. (1982). Strukturnyje sdwigi na mirowych rynkach oborudowanija i puti razwytija sowietskowo eksporta produkciji maszynostrojenija. *Wnieszniaja Torgowla*, 2, 21–35.
- Polski handel zagraniczny w 1981 roku – raport roczny*. (1982). Warszawa: IKiCHZ.
- Poon, J. (1997). The Cosmopolitanization of Trade Regions: Global Trends and Implications 1965–1990. *Economic Geography*, 73, 390–404.
- RFN a wojna handlowa. (1980). *Rynki Zagraniczne*, 23, 2.
- Rocznik Statystyczny. (1981).
- Rosati, D.K. (1989). *East-West Economic Relations in the 1980's: Problems and Perspectives*. Warsaw: Foreign Trade Research Institut.
- Schmidt, G. (1993). *Ost-West-Beziehungen: Konfrontation und Détente 1945–1989*, t. 1–2. Bochum: Brockmeyer.
- Sokolnikow, G. (1979). Nauczno-techniczny potencjał FRG. *Morowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otnoszenija*, 3, 21–38.
- Sołdaczuk, J., Kamecki, Z., Bożyk, P. (1983). *Międzynarodowe stosunki ekonomiczne*. Warszawa: PWE.
- Standtke, P. (1968). *Der Handel mit dem Osten*. Baden-Baden: Nomos.
- Statistisches Jahrbuch für die BRD. (1980).
- Tabaczyński, E. (1986). *Zagadnienia proeksportowości polskiego przemysłu przetwórczego. Problemy wzrostu eksportu przemysłowego*. Warszawa: IKiCHZ.
- Tichonow, N.A. (1981). *Główne kierunki rozwoju gospodarczego i społecznego ZSRR na lata 1981–1985 oraz na okres po 1980*. Moskwa: Wydawnictwo Agencji Prasowej Nowosti.
- Tomala, M. (1979). *Gospodarka RFN wczoraj, dziś i jutro*. Warszawa: PWE.
- Wilson, D. (1983). *The Demand for Energy in the Soviet Union*. London: Croom Helm.
- Woermann, C. (1986). *Osthandel als Problem der Atlantischen Allianz*. Bonn: Europe Union Verlag.
- ZSRR–RFN wielka transakcja. (1980). *Rynki Zagraniczne*, 140, 5.